

Itt az ideje másként nézni az államra! – Értékteremtés és innováció a 21. században*

Kolozsi Pál Péter

Mariana Mazzucato:

The Value of Everything: Making and Taking in the Global Economy

Public Affairs, September 2018, p. 384

ISBN: 978-0-241-34779-9

Mi tekinthető valódi értékteremtésnek társadalmi szempontból? Mely gazdasági szereplők vesznek részt kiemelten ebben a folyamatban? Nem értékeljük-e túl a magángazdaság jelentőségét az innováció terén, illetve nem feledkezünk-e meg indokolatlan mértékben az állam hozzáadott értékéről? – Ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolására vállalkozott legújabb könyvében a válság előtti dogmákat egyre eredményesebben döntögető közgazdászok egyik kiemelkedő képviselője, Mariana Mazzucato. A modern kapitalizmus és a mainstream közgazdasági gondolkodás harcos kritikusaként ismert olasz-amerikai közgazdász a „Value of Everything – Making and Taking in the Global Economy” című könyvében arra a következtetésre jut, hogy a fenti felvetések és dilemmák megválaszolását nem gazdasági elemzésekkel kell kezdeni, hanem egy filozófiai, de egykoron a közgazdászokat is élénken foglalkoztató alapkérdés megválaszolásával, ami így hangzik: mit jelent az „érték”, mitől lesz valami, például egy tevékenység „értékes”? Ennek a kérdésnek különös aktualitást ad, hogy bár még alig vagyunk túl a globális pénzügyi válságon, a krízis végső soron okozó bankszektort szinte újra a régi dicsfény veszi körül. Mazzucato egy többször használt példája szerint az mindenképp görbe tükröt tart elénk, hogy a teljes piaci összeomlást követően csupán egy évet kellett várni arra, hogy a válság kirobbanásában független szemlélőnek semmiképp sem nevezhető Goldman Sachs első embere, Lloyd Blankfein a saját munkatársait a „világ leghatékonyabb munkaerejének” nevezze. A válság következtében a lakásukat, munkájukat, megélhetésüket elvesztő tömegek bizonyosan nem osztják a sztárbankár véleményét, és a könyvében leírtak alapján Mazzucato is egyértelműen velük ért egyet.

Mazzucato nem kevesebbet állít, mint hogy a mai világunkat jellemző gazdasági és társadalmi problémák és az egyre növekvő egyenlőtlenség nagy része visszavezet-

* A jelen kiadványban megjelenő írások a szerzők nézeteit tartalmazzák, ami nem feltétlenül egyezik a Magyar Nemzeti Bank hivatalos álláspontjával.

Kolozsi Pál Péter a Magyar Nemzeti Bank főosztályvezetője. E-mail: kolozsip@mnbb.hu

hető a közgazdasági főáram egyik fundamentális tévedésére, azaz arra, hogy azt és csak azt tekinti értékesnek, amit a piaci mechanizmusok annak mutatnak. Márpedig ez nem evidencia, a piaci alapú értékdefiníció ugyanis viszonylag újkeletű. A 19. század eleji marginalista forradalom előtt számos egymással rivalizáló értékelméletet dolgoztak ki az ekkor még sokkal filozofikusabb érdeklődésű közgazdászok, akiknek a munkája nagy részben épp az érték kérdése körül forgott. A közgazdasági gondolkodás jellemzően abból indult ki, hogy azok a tevékenységek tekinthetők társadalmi szempontból hasznosnak és így támogatandónak, amelyek értéket teremtenek, ehhez pedig valamilyen módon definiálni kellett magát az értéket és az értékteremtést. Amennyiben nem megfelelő értékfogalmat használunk, előfordulhat, hogy nem az értékteremtést (*value creation*), hanem épp az érték-kiszípolozást (*value extraction*), azaz a megérdemelt profit helyett a valós teljesítménnyel meg nem szolgált járadékot részesítjük előnyben. Márpedig ennek kiemelt jelentősége van, különösen a jövedelem-újraelosztás és a gazdaságfejlesztés tekintetében, hiszen a gazdaságpolitikai döntéshozókat ezeken a területeken természetesen befolyásolják az értékről, értékteremtésről alkotott koncepciók, elképzelések.

Mazzucato a könyv első részében bemutatja az értékelmélet fejlődését, felvázolva, hogy mit tekintettek korábban a közgazdászok produktív, illetve improduktív erőforrásnak és tevékenységnek a merkantilistáktól és a fiziokratáktól a klasszikusokon át egészen a marginalista neoklasszikusokig, illetve hogy ez a szétválasztás milyen hatással volt az adott időszak társadalompolitikai, gazdaságpolitikai döntéseire, stratégiájára. A mára egyeduralmukodóvá vált marginalista értékelmélet szerint az értéket a fogyasztónak való hasznosság határozza meg, azaz nincs értelme bizonyos tevékenységeket értékesnek, másokat pedig értéktelennek minősíteni, hiszen ezt a distinkciót megteszi a piac. Aminek van ára, annak értéke is van, azaz a korábbi felfogással szemben nem az érték determinálja az árat, hanem fordítva, az ár határozza meg az értéket, ami ezáltal az adott jószág szűkösségének függvénye. Mindenkinek annyi jut, amennyit a többiek szerint érdemel. Ebben a felfogásban alapfogalmak is más megvilágításba kerülnek, hiszen például a járadék nem egy nem-megszolgált jövedelem többé, hanem a verseny fokozásával csökkenthető piaci tökéletlenség. A járadék mint fogalom kiüresedése az egyik legjelentősebb elméleti változás Mazzucato szerint a közgazdasági gondolkodás történetében, hiszen míg még a klasszikusok is improduktív tevékenységből származó jövedelmet láttak benne és ezért felléptek ellene, addig a neoklasszikus felfogás szerint egy szabad piacgazdaságban definíció szerint minden jövedelem produktív – legfeljebb a piaci verseny előtt tornyosuló adminisztratív akadályokat kell csökkentenünk, hiszen ez minden problémára gyógyírt jelent.

Az elméleti felvezetés után a szerző áttér a jelenlegi gazdasági rendszer elemzésére. Mazzucato könyvének egyik „negatív főhőse” a pénzügyi szféra, a UCL professzora szerint ugyanis a pénzügyi mélyülés, a banki dereguláció és a pénzügyi szektor ha-

talmasra duzzadása immár sokkal inkább a fejlődés gátja, mint annak elősegítője. Nem véletlen szerinte az sem, hogy a pénzügyi szektort a modern kapitalizmus előtti időkben nem is tekintették értékteremtőnek, hiszen a bankok által szedett kamatok a reálgazdaság jövedelmét apasztották, így a mai felfogással ellentétben nem egy gazdasági ágazat (a bankszektor) nyereségét látták benne, hanem egyfajta holtteherveszteséget. A bankok többségükben Mazzucato elemzése szerint a gazdaság talán legnagyobb járadékvadászai, amelyek nem létrehoznak értéket, hanem másoktól – a valódi értékteremtőktől - elvonják azt. A banki jövedelem jellegében amúgy is eltérő a reálgazdasági jövedelemtől, hiszen jelentős része közvetlenül nem árazható elemekből áll, fő forrása pedig a kereskedelmi banki pénzteremtés. A mainstream gondolkodás sokáig gyakorlatilag tagadta, de legalábbis nem vette tudomásul, hogy a bankok az államtól függetlenül teremtik a pénzt – az uralkodó narratíva az volt, hogy a hitelintézetek pénzügyi közvetítők, azaz csak a megtakarítások beruházókhöz való eljuttatását végzik. A Bank of England például csak pár évvel ezelőtt, a 2008-as válság hatására ismerte el, hogy nem a betétek teremtik a hiteleket, hanem fordítva, a bankok által kiadott hitelek hívják életre a betéteket. A banki pénzteremtés persze nem korlátlan, hiszen a hitelezésnek van likviditási és tőkeigénye is. Ez ugyanakkor nem változtat azon a tényen, hogy a bankok nagy részben végső soron abból „élnek”, hogy egy monopolisztikus-oligopolisztikus szolgáltatást nyújtanak (hiszen a bankalapítás engedélyhez kötött, és a bankpiac ezen belül is kiemelten koncentrált), amiért így indokolatlanul magas árat kérhetnek el. Mazzucato egyetért Keynes-szel és Minskyvel, akik szerint a pénzügyek túlzott dominanciája veszélyes és káros, a bankokat erőteljes szabályozásnak kell alávetni („big government, big bank”), a magára hagyott pénzügyi szektor ugyanis mély válságokat okozhat. Ugyancsak problémásnak látja ezen felül a szerző az alapkezelők és a befektetési alapok túlzott térnyerését is (Minsky szavaival „money manager capitalism”, illetve „casino capitalism”), ebben az esetben ugyanis a pénzügyi szektor nem a reálgazdaság, hanem egyéb pénzügyi cégek kiszolgálásából és spekulációból jut egyre nagyobb jövedelemhez, ami társadalmi szempontból nem jelent érdemi hozzáadott értéket.

Külön fejezetet szentel Mazzucato a reálgazdaság financializálódásának, azaz annak a jelenségnek, hogy végső soron az értékfogalom torzulása miatt az ipari és szolgáltató vállalatok is sokszor nagyobb bevételre és nyereségre tesznek szert pénzügyi műveletekből következően, mint az alaptevékenységükből adódóan. Ez önmagában nem feltétlenül jelentene gondot, de lehetnek olyan következményei a vállalati viselkedésre, amelyek nem szolgálják a társadalom érdekeit. Kiemelten káros gyakorlatként mutatja be a szerző például a részvény-visszavásárlásokat, amelyek a társasági nyereség részvényesekhez juttatásának egyik elterjedt formája. Mazzucato élesen kritizálja azt a Milton Friedmanhoz köthető elvet, miszerint a vállalatok egyetlen feladata a részvényesi érték maximalizálása – ez ugyanis előnyben részesíti a rövid távú gondolkodást (short-termism) a hosszú távúval szemben, támogatja

a spekulációt, visszafogja a produktív beruházásokat, valamint nem veszi figyelembe, hogy nem csak a tulajdonosok tekinthetők a vállalat szempontjából releváns csoportnak, hanem ezen felül a munkavállalók, az üzleti partnerek, a cégnek ott-hont adó közösség, a civil társadalom, azaz az összes stakeholder. Friedman szerint a részvényesek azért kiemelt szereplők, mert ők viselik a vállalati tevékenységből adódó kockázatokat, és épp ezért jogosultak a profitra. Mazzucato szerint azonban a valóság ennél komplexebb, a vállalati értékteremtés kollektív folyamat, így minden érintett szereplőnek megvan a saját része a vállalati sikerből.

A fenti gondolatmenet egyfajta folytatásaként Mazzucato a bankok mellett az innovációs ipart sem kíméli, álláspontja szerint ugyanis a ma ismert nagy „újítók” és „startupok” az esetek többségében ugyancsak járadékokat mutatnak ki profitként. Az alapprobléma, hogy a mainstream megközelítés nem veszi figyelembe, hogy az innováció kollektív és kumulatív folyamat. A mostani rendszerben a kockázatokat a közösség viseli, a nyereséget pedig a magánszektor egyes kitüntetett szereplői kapják meg – figyelmeztet a szerző, aki szerint egyértelműen téves és félrevezető az a beállítás, miszerint a nagy innovációk amerikai kisvárosi garázsokban születnek, a valóság ugyanis sokkal inkább az, hogy évtizedeken keresztül végzett aprólékos tudományos munka áll mögöttük. A helyzetet bonyolítja, hogy ezeket az alap kutatásokat jellemzően állami intézmények végzik, nem pedig magánvállalatok, az ezzel járó nagy tőkeigényt és kockázatokat ugyanis a magánszektor nem vállalja. A gyógyszeripar, az internetipar, a bio- és a nanotechnológia innovációinak nagy többségére ez a struktúra jellemző – állítja Mazzucato, aki szerint épp ezért kérdéses, hogy az ezekben az iparágakban keletkező magánprofit vajon arányos-e a befektetett magántőkével és a magánszektor által vállalt kockázatokkal. A szerző egyértelműen nemleges választ ad erre a kérdésre, külön kiemelve a káros gyakorlatok közül a szabadalmakat és védjegyeket, amelyek az eredeti céljukkal ellentétben ma már nem elősegítik az innovációt, hanem szinte kizárólag monopóliumokat építenek. Mazzucato szerint a nagy technológiai vállalatok óriási profitja is járadék, mivel de facto monopóliumokról van szó, legyen szó közösségi oldalakról, vagy épp internetes keresőről. Ezek a monopóliumok a hálózati hatásokon alapulnak, azaz azon, hogy sokan használják őket. Ezeken a piacokon nincs valós verseny, ami társadalmi szinten nem optimális, hiszen túl magas árakat eredményez, az állami versenyhatóságok azonban mégsem lépnek fel az erős koncentrációval szemben. Ezen a látleleten az sem változtat, hogy sokszor ezek az internetes oldalak első látásra ingyenesek, hiszen itt a helyes olvasat az, hogy ezek a cégek a felhasználóktól ingyen kapott adatok kereskedelmi célú továbbértékesítéséből élnek. Ha valami ingyenes az online térben, akkor a felhasználó nem fogyasztó, hanem termék – hívja fel a figyelmet a szerző.

A könyv záró része azzal foglalkozik, hogy mit lehet tenni ebben a helyzetben, és arra a következtetésre jut, hogy mindenekelőtt a fejekben kell rendet tenni. A mainstream gondolkodás a kormányzatot a „szükséges rossz” kategóriába sorolta, amely

szerint az állam csak a piaci kudarcok korrigálására képes (arra is csak korlátozottan, hiszen gyorsan belefuthat a kormányzati kudarcok valamelyikébe), összességében nem produktív, így nem is lehet értékteremtő. Mazzucato szerint ez a beállítás téves, amit a tények nem támasztanak alá, és inkább egyfajta ideológiai állásfoglalásból adódik, az államnak ugyanis kiemelkedő szerepe van az egész piacgazdasági rendszer működése, a piacok kifejlődése és kiemelten az innováció, az értékteremtés terén. A szerző kiemeli, hogy a széles körben elterjedt közösségi választások elmélete (public choice theory) milyen károkat okozott a közgondolkodásban, a piac mindenhatóságának és az állam tehetetlenségének, hatékonytalanságának hirdetése ugyanis jelentősen csökkentette az állam méretét és erodálta a közszféra ethoszát. Ez utóbbi azzal járt, hogy az állam önértékelése jelentősen romlott, és a kormányzati szektor szinte elkezdett leszokni arról, hogy „nagyban gondolkodjon”. Ez különösen azért jelent gondot, mert az államnak épp az a feladata, hogy nagy projekteket indítson, olyan feladatokat oldjon meg, amit a magánszektor nem képes vagy nem akar. Gondoljunk csak az úrkutatásra, a Holdra-szállásra, az internetre, a gyógyszeriparban felhasznált alap kutatásokra. Ha nem hiszünk az állam értékteremtő erejében, akkor nem is lesz képes erre, de ha elismerjük az eredményeit, akkor igen. A kapacitása-it leépítő, önmagával szemben bizonytalan állam valóban kevésbé tud társadalmi hozzáadott értéket teremteni, ezért arra kell törekedni, hogy az állam újra magára találjon – ehhez pedig fontos, hogy az állam által elért eredményeket az államhoz kössük, ne pedig esetlegesen valamelyik önmagát ügyesen marketingelő magánpiaci szereplőhöz. Ismerjük fel, hogy az állam nem csak költ, hanem befektet és kockázatot is vállal, miközben a befektetéseinek hozamából legfeljebb csak áttételesen, a magánszektor gazdagodása miatt megemelkedő adóbevételeken keresztül részesül. Amennyiben egy innovációra épülő, fenntartható és inkluzív módon növekvő, a társadalmi és a környezeti korlátokat is figyelembe vevő gazdasági környezetre törekszünk, akkor az állam státuszát helyre kell állítani, mind a fejekben, mind pedig a tényleges jövedelmi elszámolásokban.

Platon szerint azok irányítják a világot, akik a „történeteket” mesélik, hiszen a viselkedésünket nagyban meghatározzák a közösen megélt és átélt, közösen magunkénak mondott mentális és szellemi keretek. Osztja ezt az álláspontot a bestseller történész, Yuval Noah Harari is, aki szerint a társadalmi mozgásokat az interszubjektív valóság alakítja, ami nem más, mint a résztvevők közös képzeletében létező történetek összessége, egyfajta közös jelentésháló. Mazzucato könyvének újdonsága épp abból adódik, hogy megkérdőjelezi azokat a történeteket, amelyekre a modern kapitalizmus épül. Le kell számolnunk azokkal az ideologikus hiedelmekkel, miszerint az értékekről nem lehet vitázni, illetve el kell fogadnunk, hogy az innováció nagy részben nem a magánszektorban, hanem a közszférában keletkezik, az állam pedig nem akkor jó, ha kicsi és meghúzódik a háttérben, hanem ha kezdeményező és bátor. Mindenekelőtt tegyük fel magunknak azt a kérdést, hogy milyen világban szeretnénk élni, milyen gazdaságot szeretnénk? Olyan tevékenységeket és maga-

tartásformákat kell jutalmazni, amelyek elősegítik az általunk meghatározott célok elérését és a valódi társadalmi értékteremtést, amibe Mazzucato szerint bizonyosan nem fér bele egy olyan társadalmi-gazdasági rend, ami előnyben részesíti a meg nem szolgált jövedelmeket. A szabad piac ugyanis még a sokak által félreértett és félreértelmezett Adam Smith szerint sem az államtól megszabadított piacot jelenti – hanem azt a piacot, ahol nincs lehetőség járadékra.